روایتی تازه از تخریب و بازسازی گنبد مسجد گوهرشاد که ۶۳سال پیش رقم خورد

گنبد فیروزه‌ای، وارث خشت‌های تاریخی!

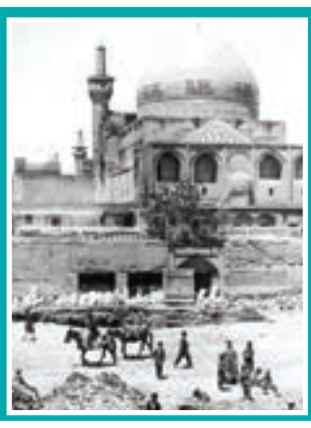
سیده‌نعیمه زینبی| همه آن‌ها که حال‌وهوای مشهد را دارند و صورت مصفای حرم مطهر ذهنشان را چراغانی می‌کند، دو گنبد طلایی و فیروزه‌ای را درکنار هم خیال می‌کنند. نگین فیروزه‌ای مسجد گوهرشاد بیش از ششصد سال است که همسایه گنبد شاه خراسان است. این کهنه‌همسایه گنبد مطهر امام‌رضا(ع) که به زبان معماری با اهلش حرف می‌زند، قصه فراوان دارد. او اگر زبان بگشاید، می‌تواند از گوهرشادبیگم بگوید با وقف بی‌نظیرش یا از قوام‌الدین شیرازی که گنبد این مسجد را یک سروگردن بالاتر و بزرگ‌تر از همه گنبدهایی که آن زمان بود، علم کرد. او می‌تواند از قهر طبیعت در سال ۱۰۵۲ خورشیدی و زلزله‌ای که پایه‌های استوار این پیر کهن‌سال را هم لرزاند و ویرانی‌هایی که برایش به‌جای گذاشت، بگوید یا از حمله روس‌ها در سال ۱۲۹۱ خورشیدی که با توپ‌هایشان به او آسیب رساندند و عاشورای ثانی مشهد را رقم زدند، تعریف کند. شاید هم این‌بار دلش بخواهد قصه‌ای معاصرتر تعریف کند و داستان مرمتش را در سال ۱۳۳۹ واگویه کند؛ ماجرایی که به‌گفته اهل فن در آن زمان، جان این گنبد ارزشمند را نجات داده و در تاریخ از آن، کم صحبت شده است. شاید شما هم ندانید که گنبد مسجد گوهرشاد با نقش‌ونگار دل‌فریبش، نزدیک به شصت سال عمر دارد. سالروز شروع ساخت یادگار گران‌مایه گوهرشاد، این بهانه را به دست ما داد تا این روایت کم‌گفته را درمیان اخبار و اسناد مرور کنیم.

یکی از معدود تصاویر به جا مانده از تخریب گنبد تاریخی مسجد گوهرشاد

بیم فروریختن گنبد تاریخی

در پرونده‌ای که برای تعمیر گنبد و ایوان مسجد گوهرشاد در اوایل سال ۱۳۳۹ خورشیدی تشکیل شده و هنوز هم در مرکز اسناد آستان قدس رضوی موجود است، کارشناسان و صاحب‌نظران، از تعمیر گنبدی صحبت کرده‌اند که هیچ‌کس حاضر نبوده است خطر شروع مرمت آن را بپذیرد. آن زمان نامه‌ای از طاهری، تولیت مسجد گوهرشاد، به تهران نوشته می‌شود و او از نگرانی‌اش برای فروریختن گنبد تاریخی گوهرشاد صحبت به میان می‌آورد: «این بنا سوانح و حوادث و زلزله‌ها را دیده؛ خاصه پس از بمباران روس‌های تزاری. اگر در چهل ساله گذشته، در زمانی که پدرم متولی جامع مذکور بوده و در مدت بیست سالی که این غلام افتخار تولیت مسجد را دارم، تعمیرات مداوم و متوالی در آن نمی‌شد، احتمال می‌رفت صورتی غیر از آنچه دارد، پیدا کرده بود. ولی چون اصل بنا حالت کهنگی و فرسودگی پیدا کرده، هنوز اصلاحات مهم و مواردی باقی مانده که اگر به‌زودی و با کمال جدیت مورد عمل قرار نگیرد، احتمال دارد سانحه بسیار شدیدی در بنای مسجد رخ بدهد. طبق نظر باستان‌شناسان و مهندسین و معماران، به‌واسطه عدم استحکام شالوده بنای زیر گنبد، پایه‌های آن به طرف خارج رانده شده و ثقل و سنگینی بنای گنبد، پایه‌ها را از استقامت و تحمل فشار بار منحرف کرده و اهل بصیرت و مأموران فنی، اظهار عقیده کرده‌اند که گنبد فوقانی و طاق زیرین آن که دارای شکاف‌های فاحشی است، باید برچیده شود و مجددا با آهن با بتن مسلح با اسلوب سابق، تجدیدبنا گردد و روکار آن کاشی نصب شود».

نمایی از پشت مسجد گوهرشاد ، اوایل قرن چهارده خورشیدی

نمایی از پشت مسجد گوهرشاد، دهه ۷۰ خورشیدی

اجاره زمین‌های سرده و سعدآباد برای گنبد

در نامه‌های دیگری که میان نایب‌التولیه آستان قدس و نایب‌التولیه مسجد گوهرشاد ردوبدل شده است، معلوم می‌شود که طاهری از اینکه کار مرمت را به انجمن آثار ملی بسپارد، راضی نیست و نیتش فقط دریافت کمک مالی است. او در بخشی از نامه‌اش به مهران، متصدی امور آستان، می‌نویسد: «دستگاه تعمیرات جامع گوهرشاد از حیث مهندس و معمار و کاشی‌پز و بنا و سایر امور فنی، کاملا مجهز است و از این جهت احتیاجی نیست.... منظور این بود که انجمن آثار ملی ایران یا هر طریق دیگری که وجوه بریه دراختیار دارند، از کمک مالی دریغ ننمایند. از گرفتن مساعدت مالی مختصر هم معذورم؛ زیرا کمک‌های مختصر، دردی را دوا نمی‌کند و سنگینی مخارج را تخفیف قابل نمی‌دهد. اگر کمک مؤثری از خارج با مراعات جهات شرعی در تجدیدبنا بشود، به‌مورد خواهد بود».
در بررسی کارنامه انجمن ملی آثار در خراسان، به نام مسجد گوهرشاد برنمی‌خوریم و ازسوی دیگر، عباس سالاری، یکی از مهندسان نقشه‌برداری که در طرح مرمت مسجد گوهرشاد حاضر بوده است، می‌گوید: «سال ۴۲ که من به‌عنوان نقشه‌بردار به پروژه اضافه شدم، مرحوم محسن طاهری برای تأمین بخشی از هزینه‌های بازسازی مسجد، به بخشی که من در آن مشغول به کار بودم، دستور داد زمین‌های سرده و سعدآباد را که ازجمله موقوفات گوهرشاد بود، برای اجاره به کارمندان دولت نقشه‌برداری کنیم. با این کار، ضمن تأمین درآمد، خدمتی هم برای توسعه شهر انجام شد». با این حساب، باید نتیجه گرفت که مخارج تعمیر گنبد، کمرشکن بوده و بخشی از موقوفات گوهرشاد هم صرف آن شده است.

مشکلات مالی بر سر راه یک موقوفه بزرگ

البته نامه نگران‌کننده متولی گوهرشاد، همین‌جا پایان نمی‌یابد و او از مشکلات مالی مسجد گوهرشاد برای بازسازی گنبد نیز پرده برمی‌دارد. طبق این نامه، اوقاف جامع گوهرشاد در آن سال‌ها، حدود ۵میلیون و ۵۰۰هزار ریال درآمد داشته و حدود یک‌میلیون و ۱۰۰هزار ریال از آن را صرف تعمیرات مسجد جامع و حفظ بنا کرده است. او درخواست کمکش را در لابه‌لای سطور همین کاغذ چنین گنجانده است: «تجدیدبنای گنبد و ایوان مقصوره به ده‌ها میلیون ریال بالغ خواهد شد و این اصلاح مهم درخور بودجه ضعیف اوقاف جامع گوهرشاد نیست و اگر بخواهیم آنچه را که همه‌ساله برای تعمیرات بودجه داریم صرف تجدیدبنای گنبد و ایوان کنیم، بیش از نیم‌قرن طول خواهدکشید. اگر مبلغ قابل توجهی از طرف انجمن حفظ آثار ملی یا موارد مشابه مساعدت نشود، انجام این امر مهم میسر نگردد».
طاهری با این نامه تلاش می‌کند پای انجمن حفظ آثار ملی را که آن زمان شعبه‌ای هم در خراسان داشتند، به این کار باز کند. انجمن آثار ملی با ساخت آرامگاه فردوسی در سال ۱۳۱۳ و آرامگاه نادر در سال ۳۹ و شروع به ساخت آرامگاه‌های خیام، عطار و کمال‌الملک در همان سال‌ها در خراسان، نشان داده بود که اهل کارهای بزرگ است. طاهری پیش از این، از استاندار خراسان- و نایب‌التولیه آستان که هر دو عضو انجمن حفظ آثار ملی خراسان هم بودند- دعوت کرده بود در تجدیدبنای گنبد ایوان مقصوره مشارکت کنند. در تیرماه سال ۳۹ سپهبد آق‌اولی، رئیس هیئت‌مدیره انجمن آثار ملی، نامه‌ای با این مضمون به نیابت تولیت آستان قدس رضوی می‌نویسد که نشان می‌دهد پای این انجمن نیز به این مرمت باز شده است: «برای تجدید گنبد و ایوان مقصور مسجد تاریخی گوهرشاد و جلوگیری از خرابی آن، انجمن آثار ملی با نیابت محترم تولیت، تشریک‌مساعی و تبادل‌نظر می‌نماید. خواهشمند است مقرر فرمایند اولا نسبت‌به تعمیر و تجدیدبنا، متخصصین مطالعه کرده و چه نظر داده‌اند؟ باید تجدید شود یا تعمیر؟ آیا مخارج تجدید یا تعمیر بنا را متخصصین و استادان فن برآورد نموده‌اند؟ اگر بررسی نشده، مقرر فرمایند استادان فن در محل، بررسی‌های لازم نموده و نظریه آنان را مرقوم دارند. ضمنا تعیین فرمایند از محل موقوفات و درآمد اختصاصی مسجد، چه مبلغ در سال می‌توان به مصرف تعمیرات رسانید تا هرچه زودتر درمورد آن اقدام لازم بشود».

دو نما از گنبد قدیمی مسجد گوهر شاد، قبل و بعد از تخریب

این عکس توسط مرحوم آیریا یکی از عکاسان قدیمی مشهد به ثبت رسیده است

کشف گنبد قدیمی‌تر

مسئله تعمیر سقف فیروزه‌ای ایوان مقصوره در آن روزها، آن‌قدر اهمیت داشته که روزنامه خراسان یک صفحه خودش را در ۱۲مرداد سال۳۹ به تخریب آن اختصاص می‌دهد و تیتر می‌زند: «گنبد پانصدوشصت‌ساله جامع گوهرشاد را خراب کردند -از زیر این بنا گنبد دیگری کشف شد که چندین قرن عمر داشت -به‌جای این بنا، گنبد زیبا و مستحکمی که شاهکار معماری می‌باشد، به‌وجود می‌آید».
طبق این گزارش، خرابی گنبد و شکست‌های آن در سال ۱۳۳۱ به اوج خود رسیده بود که به‌مرور بخشی از آن‌هم ریزش می‌کند و برای نگهداری و حفظ ایوان به آن چوب‌بست می‌بندند و نقاطی را که ریزش کرده است، به‌صورت موقت مرمت می‌کنند. باستان‌شناسان هم به کمک متولی مسجد می‌آیند و هیئتی شامل مصطفوی، رئیس اداره باستان‌شناسی وقت، و آندره گدار، باستان‌شناس فرانسوی و نماینده فنی سازمان باستان‌شناسی، همراه عده‌ای از مهندسان و معماران دیگر به مشهد می‌آیند و پس از بررسی، رأی به تجدیدبنای گنبد می‌دهند.
۱۶فروردین سال۳۹ نخستین تیشه تخریب بر بدنه گنبد فرود می‌آید و بسیاری از علما و مسئولان در مراسم آن حضور می‌یابند. طاهری چهار دستگاه الواتور با قدرت چهار تن از دولت آلمان‌غربی می‌خرد تا مصالح موردنیاز را تا ارتفاع سی‌وپنج متر حمل کند. نام مهندس آفرنده از همین زمان با مسجد گوهرشاد گره می‌خورد.
اتفاق جالب دیگری که این میان می‌افتد، کشف یک گنبد تازه در زیر گنبد قبلی است. در زمان برداشتن رویه گنبد، بقایای گنبد مخروبه دیگری که با کاشی‌های قدیمی و معرق پوشانده شده است، هویدا می‌شود. مهندس آفرنده در این‌باره به جراید می‌گوید: «به‌نظر می‌رسد که چون گنبد سابق، کم‌ارتفاع بوده و ازطرفی شکست برداشته، دیواره دیگری به ساقه گنبد قبلی اضافه می‌کنند و آن را باهم پیوسته می‌سازند». ارتفاع گنبد پنهان در حدود دو متر بوده و قرن‌ها پیش از سازه فعلی، ساخته شده است که آن‌هم در دستورکار تخریب قرار می‌گیرد. شش ماه پیش‌بینی، زمانی است که ویران‌سازی را به خود اختصاص می‌دهد. نکته دیگری که در گزارش روزنامه به آن اشاره شده است، سبک‌وسیاق تخریب است: «عمل تخریب گنبد قدیم با ابتکار به‌خصوصی صورت گرفته و طبق اظهارنظر نمایندگی انجمن آثار ملی، عملیات خرابکاری در نوع خود بی‌نظیر بوده و بحمدالله تاکنون به هیچ‌یک از کارگران و عابرینی که از آنجا عبور می‌کنند، کوچک‌ترین آسیبی نرسیده است».

آیت ا... میلانی به همراه جمعی از علما و مسئولان مشهد، درمراسم کلنگ زنی احداث گنبد جدید مسجد گوهرشاد

۳۰۰۰تن کاهش وزن گنبد

شاید اگر مهندس آفرنده نبود، فرد دیگری جرئت چنین کاری را نداشت. او پس از تخریب گنبد آجری، دوباره آن را با بتن علم می‌کند. مهندس «دیشیدی»، از شاگردان مرحوم آفرنده، در این‌باره می‌گوید: «او ساخت گنبد جدید را با دو پوشش بتنی به اجرا درآورد. کار بسیار بزرگی در آن مقطع زمانی انجام گرفت؛ به‌خصوص عملیات بتن‌ریزی در آن ارتفاع و بدون وسایل امروزی، حساس بود؛ به‌عنوان مثال بتن‌ریزی پوسته رویین گنبد به مدت دوازده شبانه‌روز طول کشید تا با ناوه بتن ریختند و تمام شد. مهندس آفرنده با این کار حدود ۸۰درصد وزن گنبد را سبک کرد. طاق ضربی گنبد هم برداشته شد. طاق الان، آجر و کاشی به‌صورت کاذب است. او با شاهکار هنری خود این بنای تاریخی را زنده و روپا نگه داشت».
سالاری هم کار مهندس عباس آفرنده را یک شاهکار می‌داند؛ شاهکاری که با تبدیل سازه آجری به بتن، یک‌باره ۳هزار تن از حجم بنا کاست و آن را سبک کرد و گرچه برخی معتقدند تبدیل سازه آجری به بتن از اصالت بنا کاسته است، سالاری این اقدام را برای حفظ کلیت بنا لازم می‌داند. او می‌گوید: «در این بازسازی، سقف گنبد تا روی پشت‌بام برچیده شد، اما به پایه‌ها دست نخورد. در آن زمان، تاور کرانک جرثقیل، میکسر و دستگاه، بتن نبود. صحن قدس و گوهرشاد را درنظر بگیرید. میانش دوتا راهروست. نجارخانه یعنی جایی که همه کارهای بنایی انجام می‌شد، بین همین دو راهرو بود. بتن را درون ناوه(یک ظرف بزرگ چوبی) می‌ریختند و کارگرها آن را سر شانه می‌گذاشتند و «یاعلی» و «یارضاگویان» از پله‌های نردبان بالا می‌رفتند. سه روز و دو شب بدون وقفه بتن ریخته شد. ما سه شیفت کارگر داشتیم. بالای پشت‌بام فرش پهن کرده بودیم و تمام خوردوخوراک کارگرها همان بالای پشت‌بام بود. یک شیفت خسته می‌شدند، استراحت می‌کردند و شیفت بعد کارش را شروع می‌کرد». ساخت این گنبد و کاشی‌کاری آن تا سال۱۳۴۵ طول کشید و در ساخت مجددش، تلاش شد سبک‌وسیاق قدیمش حفظ شود. با این حساب، گنبدی که اکنون بر فراز ایوان مقصوره چشم‌نوازی می‌کند، همان سازه‌ای است که مهندس آفرنده با بتن ساخته است.

دورنمایی از حرم مطهر رضوی و مسجد گوهرشاد / دهه ۷۰

منابع:
اسناد موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
اخبار روزنامه خراسان در سال۳۹.
کتاب شمس‌الشموس»، تألیف احتشام کاویانیان.
مصاحبه شهرآرا با عباس سالاری.
مصاحبه خبرگزاری رضوی با مهندس رضا دیشیدی.
کتاب «مسجد گوهرشاد و موقوفات آن»، نوشته مهدی سیدی و دیگران.
با تشکر از: کاظم جهانگیری کلاته و علی سلیمانی، کارشناسان مرکز اسناد آستان قدس رضوی.